

TERBE ERIKA

Kertészkedő nagyasszonyok

1. A közvélekedés a magyar történelem gyászos korszakának tartja a török hódoltság korát. A tényekkel nem lehet vitatkozni, azonban a kényszerű együttélésből előnyök is származtak. A török birodalom nyugat-ázsiai terjeszkedése során elfoglalta azokat a kultúrközpontokat, ahonnan ősidők óta áramlottak a termesztett növények Európába. E területekről török közvetítéssel számtalan új fajta jutott el a Balkánra, s onnan Európába. Új gyümölcsök sora jelenik meg, korszakos fellendülést hozva a gyümölcskertészetben. A magyarság is sok olyan gyümölcsfajta kapott török közvetítéssel, amelyet ma különleges magyar gyümölcsnek tartunk. (RAPAICS 1940a: 55–94).

Jelen munka ennek az érdekes kultúrtörténeti folyamatnak néhány mozzanatát szeretné bemutatni a misszilisek tükrében.

2. A 16. századi magyarországi gyümölcskertészet európai híré volt, melyet a bécsi udvar alapozott meg. A korszak sajátos viszonyainak tudható be, hogy a gyümölcskertekkel – mint általában a gazdasággal is – sok esetben a főúri asszonyok foglalkoztak. A férfiak feladata a hivatalos ügyek intézése volt, szükség esetén pedig az ország védelme. Az asszonyokra maradt az udvartartás napi ügyeinek felügyelete, szervezése.

A korszak egyik híres gyümölcsös kertje Kanizsay Orsolya nevéhez kapcsolódik. Számos levél, leírás őrzi, miként szerzett elismerést az udvarnál az ízletes gyümölcsökkel. Egy akkor terjedő szokás még inkább kedvezett a kertészkedéshez kedvet érzőknek.

Ekkor kezdődött az udvari gyümölcsajándékozás. Az uralkodót felkereső alattvalók általában valamilyen ajándékot is vittek magukkal, nyáron például ízes gyümölcsöt. A főurak ezzel szerettek volna kedveskedni a királynak és királynénak.

Nádasdy Tamás így számol be feleségének az ajándékozásról: „Az gyümölcsöt, kit királyné asszonynak be kell az te neveddel mutatni, én magam szépen beraktam a skatulákba és az levelet is megírtam ű felségének, be is pecsétlettem gyűrűddel” (KÁROLYI–SZALAY 1882: 37).

Orsolya asszony gyakran küldött ajándékot a királyi udvarba, többször is olvashatunk eféle tudósítást: „Az muskotál körtvélt, kit köldtél, tegnap hozák meg későn és ma királyné asszonynak te szóddal köldém, kit jó néven vett tőled” (42).

Ha pedig netán megfélekezett volna az ajándékról, maga Nádasdy figyelmeztette: „Királyné asszonyt ne hagyd cseresnye nélkül, az ű f. leányasszonyaid [!] se feledd el.” (17). Máskor pedig még azt is megírja, hogy melyikből küldjön:

„Az apró cseresznyébe se nekem, se királyné asszonnak ű felségének ne küldj, hanem az öreg szemőbe, mikor jól megérik.” (22).

A kertészkedő főurak között hamarosan valóságos verseny alakult ki, melyikük tudja a legkorábban, a legszebb, legízletesebb gyümölcsöt küldeni a királyi udvarba. Kanizsay Orsolya gyümölcsös kertjéből származó gyümölcsök gyakran arattak sikert: „Az pályát te nyerted királyné asszonnál az muskatal körtélyyel, légy érte az dinnye pályáért is. [...] Ha sietnél több muskatal körtélyt küldeni, még esméig megnyerhetnéd az pályát, mert még hire sincs ide.” (24).

A gyümölcsajándék általános szokás lehetett ekkoriban, Nádasdy Tamás egyik levelében azt olvashatjuk, Orsika háromszáz dinnyét küldött Bécsbe, hogy a tisztartója az uraknak elosztogassa (4–5).

Nemcsak ajándékba, hanem a Bécsben tartózkodó férjének is gyakran küld élelmet, többek között gyümölcsöt is: „Az gesztenyét, kit Csáforditúl küldtél volt, tennapelőtt hozták megek, vigan és sok jámborral ettek, eszszek is, az te egészségedért.” (6) „Az gyümölcs, az kit még ez ősszel hoztak volt Zalából és háromféle: makaria körtvély, nevetlen körtvély és muskatály alma. Jollehet az muskatály alma elég rosszul vagyon, de az körtvély igin szépen megállott.” (38).

3. A kertészkedés a 16. századi főúri udvarok kedvelt időtöltésévé vált. A korszak másik híres nemesasszonya, Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin leveleiben is gyakran szó esik a gyümölcsök ajándékozásáról.

Úgy tűnik, a Batthyányiak számára is fontos volt a gyümölcs, gyakran olvashatunk eféléket: „Meghoztak k: tul az kerthwelt es az almat” (TERBE 2010: 86); „Bysalmathjys kwlthem keg: de Az ys mjnd fagyott Az hydeg Miatt” (248); „bizon Jgen nehezen voltham De hala legyen az Istennek Jmaran Jobbadon Wagyk Es azth Erthem hogh keg: keresthet Naranchot Es Egymasth” (147); „Jo vram Es Jo fiam kerem kedet ha talal .k. Vegyen Ennekem En penzemfejében Naranchott, Chitromoth Es Pomagamat” (189); „.k. En kepebbe az cseresnyvelis Jol lakjek” (211); „.k. el Ne felettkezzek az En zölöm felölis” (209–210); „Görögh dinnyeth keg: nem küldtettem, Merth sohol zereth Nem tehettik” (248); „Jm kwlthem kegnek kathalanczki szilva Otovanyokath” (167).

Az idézett gyümölcsök közül a görögdinnyével kapcsolatban olvashatjuk a legérdekesebb összefüggéseket. A 16. században terjedt el, és ekkor különül el megnevezésében is a sárga belsejű dinnyétől. A két dinnye európai megjelenése nem egyidős, a sárgadinnye kora középkori, a görögdinnye újkori gyümölcs. Magyarországon is sokkal régebbi a sárgadinnye. A 16. századig nem is nevezték meg külön a sárgadinnyét. A dinnye korán elterjedt és kedvelt gyümölcs lehetett, már a 11. században szerepel helynévként (1086: *Dinna*) a szláv eredetű szó.

Az új fajta dinnye eredetére a görög népnév utal, a bizánci birodalom területéről került Magyarországra (RAPACS 1940b: 235., vö. TESz. *görögdinnye*). Nagyön ismert és kedvelt gyümölcs volt, nagy értéknek tartották a jófajta dinnye-magot, még a háborús veszedelem idején sem feledkeztek meg róla. Erre utal az az eset, amit TAKÁTS SÁNDOR Rajzok a török világból című kötetében (3: 389–

90) idéz fel. Batthyányné 1567-ben Nádasdy Tamásné, Kanizsai Orsolyától kér jó dinnyemagot: „Az mÿ kertezwñk az mÿt gÿwÿtett volt, az fwtaskortt el vezette, es semmÿnemő dÿnnÿe magwñk nÿnchen” (TERBE 2010: 106). Unoka-öcséhez írt levelekben is gyakorta olvashatunk hasonló kéréseket: „Toabba vgÿan Ezen Emberemtewl .k. kÿlgÿen Valamÿ dÿnnÿe magott kÿwaltkeppen gőrógh dÿnnÿe magott” (206).

A pestis elől menekülő Batthyányné a dinnyét hiányolja a legjobban: „keszenem knëk az gÿewmeolchet kÿt kmëd kewldet, [...] de ha kmëd dÿnnÿnek szerÿt tehetneÿe kewldene dÿnnÿt kmëd, mert Jt Jgen szewken wagjon, nemÿs találwnk, wÿwarrol kenjg nem merewñk semmj gÿewmeolchet hozatnonk, hanem ha walahonnan walamelj baratwnk kewld, awagj penzen mjkor találhatnak” (137).

A mai ember számára meglepő, hogy milyen fontos esemény volt a dinnyeszüret, amikor seregével pusztították a dinnyét. A szőlőszüreteléshez hasonló vídám ünnepséget rendeztek, vendégeket hívtak. Mivel a dinnye nem tartozik a könnyen emészthető gyümölcsök közé, a mértéktelen evészetet hidegrázás követte (TAKÁTS, 1915–17. 3: 95). 1552-ben írja Batthyányné, hogy „hideglelés miá az emberek ott betegesek, de ez nem gonosz betegség, mivel gyümölcssevéstől támadt”¹ (97). A levélíró maga is ismeri ezt a betegséget, hiszen 1569. augusztus 26-án azt írja: „Nem twdom ha az dÿnnÿe Bwne len Awagÿ valamÿ egÿeb, de az estwe az hÿdegh kezdett vala Bolgatnÿ” (TERBE 2010: 182). Máskor pedig egyenesen az orvos tanácsára utasítja el a gyümölcsöt: „az denÿeketh el hozthak kÿt .k. kezenem de .k. ne faraztassa thewbbe embereÿeth en kedwemerth, merth engem megh thÿlthot a doctor hog ne egem” (73). A gyomorrontás ellen sajátos orvosságot találtak, a bort. Az erre az alkalomra szánt bort a dinnyeszüret idején verték csapra, és ezt is szívesen ajándékozták egymásnak, mint ez a levelekből is kiderül: „egy hordo Bort Jot kÿldek .k. dÿnnÿehez valot” (73).

Egy másik közkedvelt gyümölcs a *pomagránát* – mai nevén gránátalma – volt. RAPAICS RAYMUND A magyarság virágai című munkájában (1932: 189–92) a gyümölcs négyezer éves történelméről ír. A virágja és a gyümölcse is figyelemre méltó. Az éretlen gránátalma piros, később barna színű, bőrszerű, durva héja éréskor felreped, és élénk tárul a kétemeletes alma gránátpiros belseje, benne számos szegletes, bíborkék mag. A gyümölcs minden része hasznos. Húsa üdítő gyümölcs, amiből frissítő italt is készítenek ősidők óta, a törökök ezt az italt serbetnek nevezik. Magvai is ehetőek, frissen és szárítva egyaránt. A gyümölcs héja cserzőanyag. Az ókorban az egyik legfontosabb gazdasági növényként számon tartott gránátalmát a 10–11. században háttérbe szorítja a citrom és a narancs. (E két gyümölcs, melyet Batthyányné is említ leveleiben, Indiából került arab közvetítéssel Palesztinába, Egyiptomba és Afrika északi partjaira. A 11. században már Spanyolországban és Szicíliában is van narancskert.)

A 14. században – mint írja RAPAICS – az egyszerűbb emberek kerítésnek használják a gránátalmafát. A reneszánsz fedezi fel ismét a 15. században. Ekkor

¹ Az eredeti levél elveszett.

kétfajta szerephez jut. Egyrészt az ornamentika jellegzetes motívuma, másrészt a virágját festékanyagnak használták. A 16. században olasz példa nyomán az úri házakban kedvelt dísznövény is.

A gyümölcs nevének változása is figyelmet érdemel. A régebbi magyar elnevezése a *pomagránát*. A szó latin eredetű, és a középkori latinban *poma granata* alakban gyűjtőnév. Más nyelvek megfelelő szavain kívül forrása lett a magyar *pomagránát* szónak. A magyar szó minden alakváltozata magyarázható az olaszból, amely 'magvas alma' jelentésű szó. E származtatást a kultúrtörténet is megerősíti, a növény mediterrán vidékről, elsősorban Itáliából került hozzánk. A magyar *gránátalma* megnevezés ugyanaz a szó, esetleg a német *Granatapfel* részfordítása (vö. TESz. *gránátalma*; *pomagránát*). A 16. században az elnevezés megrövidült formában, *pomagrana* alakban is előfordul. Ezt az alakot használja MELIUS Herbárium (1578) és BEYTHE ANDRÁS Fiues könyvében (1595). Batthyányné is a megrövidült formát használja, hiszen a már korábban is idézett keres így hangzik: „Vegyen Énnekem ... *Pomagrama*” (TERBE 2010: 189).

A levelekben gyakran olvashatjuk, hogy valaki kér, vagy valakinek küld oltványokat, mint például a katalán szilva oltványait is: „Jm kwltem kegne kotholanczkj Zylwa Otowanjakath” (TERBE 2010: 167).

A középkorban főleg magról, dugványról szaporították a növényeket. A nemesebb gyümölcsfajták azonban csak oltással szaporíthatóak. A 16. században elterjed és fogalomná válik az oltott gyümölcs: azt jelenti, hogy nemesebb, finomabb gyümölcs (RAPAICS 1940b). TAKÁTS SÁNDOR Rajzok a török világból című munkájában (3: 360–2) arról ír, hogy a Habsburgok a 16. században Magyarországon szerzik be a gyümölcsfákat. Batthyány Ferenc bán, a 16. század jeles kertésze, kinek gyümölcsét Németalföldön is magasztalták, a bécsi udvarnak gyümölcsöt és oltványokat küldözgetett. Az új kert ültetéséhez kertészt is küld.

A növénytermesztés igen fontos, de ugyanakkor nagy szakértelmet kívánó ága a szőlészet-borászat. Az ország északi és nyugati vidékein a bortermelés széleskörű elterjedését elősegítette az a körülmény, hogy a középkorban legjelentősebb magyar borvidék, a szerémségi, a török előnyomulás során elveszett. Ezen túlmenően azonban mindenütt, ahol erre egyáltalán lehetőség kínálkozott, ösztönözte a szőlőművelés elterjedését a bor ára is, amely tartósan igen kedvezően alakult (PACH ZSIGMOND PÁL 1985: 338).

A másik ösztönző erő a rossz minőségű ivóvíz. Batthyányné is azt a tanácsot adja Nádasdy Tamásnének, hogy „Fewth wýzet Job Jnnya ew .k. hog nem Nyers wýzet” (TERBE 2010: 70). A 16. században a bortermelés klasszikus területévé vált a királyi Magyarország két legnagyobb borvidéke: a tokaj-hegyaljai, valamint a Sopron és Fertő tó vidéki, de ugyancsak jelentős volt – többek között – a Kőszeg–Rohonc környéki is (PACH ZSIGMOND PÁL 1985: 338).

A bortermelés már csak technikai adottságainál fogva is gondos, precíz munkát igényel. ÉGETŐ MELINDA szőlészeti-borászati könyvében (ÉGETŐ 1993) 10-13 munkamozzanatra osztja a művelést. Ez a követelmény pedig magával hozta, hogy robotban művelve nem lehetett jó eredményt elérni, ahol tehették,

részben vagy egészben bér munkával műveltették a szőlőt (PACH ZSIGMOND PÁL 1985: 339).

Batthyányné leveleiben is több adatot találunk arra, hogy a szőlőt kiadja műveltetésre. „Az mýnemw zêlêm Nekêm oth az Rohonczi hêgyên Vagion, az zo vgy Volth keztnwk, hogý az kjk zegen vram Ideýebên mýeltek, mastis vgýan azokat mýelnek” (TERBE 2010: 97). 1568-ban ezt írja: „az Vinchelernek hattam hogj penzt kewlgjenek az szeolek mjweltetessere” (137). Egy 1570-es levélben elégedetlenségének ad hangot: „kerem .k. mýnt Jo vramat Es fyamat hogý .k. hadna megh az safaroknak hogý az En Vas hegý zölömmel Jobban Bannanak Mertt Jgen sleýtewl Bannak Vele” (209).

A szőlőkulúrának – mint már utaltam rá – éves művelési ciklusa van. A talajműveléssel kezdik, az első fontos tennivaló a trágyázás, amit Batthyányné is említ levelében: „ganetes hattam hoý az en zöleýemhoz horgyanak az zekereken, azert keged es hordasson ganet zölehez” (96). A kapálás és a metszés után az új hajtást kell védeni a karózással. A karók beszerzéséről már időben kell gondoskodni, ezt bizonyítja egy 1567 februári levlérszlet is: „mind az házhoz mýnd az zöleöhêz karo kelleme hozza” (97). Egy másik levélből a beszerzés módja is kiderül: „Az en washegy zelemnek kellene három Awag Njg Ezer karo, Azerth kerem the k: mjnth Jo wramath es fjamath hog the k: chjnaltatthna karth azokal Az kjk kapallýak” (208).

A borkészítéshez nagy szakértelem és megfelelő eszközök kellenek. Előfordult, hogy a hozzáértő mesterembert egymáshoz küldözgették, ajánlgatták: „Jm oda kwlthem kêdhez az En pýntheremett az szerszammal eggýetembe kýwel az Bortt az söprörwl el szoktak venny ” (210). A rossz bor ugyanis könnyen betegséget okozhat: „Mýs chýak alýgh wolthwnk azwthán hogj keg: el Jwthwnk, Mýnd penýgh wý borthol, Azerth Jo wolna keg: oborth Jnnýa, Merth Mýs kenýebben wagýwnk azwthán hogj azth Jzok” – írja Batthyányné 1572-ben (249), illetve máshol „kegyelmed latassa megh potolýba ha talalnanak mwsketellert Jo volna .k. azzal Elný merth Netalantan az .k. betegsege az sawanyw Bortol Vagýon” (197).

Természetesen a leggondosabb munka mellett is előfordult, hogy a bor minősége elmaradt a szokásostól: „thowabba wettem es meg ertettem Az the k: leweleth meljben the k: azt Jrja nekem hog the k: posomba kel menný es hog oth zegin Borokat Arwlnak hog the k: Adathnek eg altalag Borth, Azerth Jo wram es fjam thawalý Eztendeiben Jgin zegin Borok thermettenek Jth Wjwar tharthomanban” (188).

A szőlőművelés elterjedése kapcsán már utaltam rá, hogy a bort nemcsak saját célra, hanem eladásra is termelték. Ebből a jövedelemből tudták fedezni a gazdaság egyéb kiadásait: „Toaba akartham oth Rohonczon ket hordó borth ký arultathný miwel az zêlêt mieltethnem” (97), illetve „Jo wram es ffýam ez elewttis Egnehanzor Jrtam k: Az Borok arra felwl, hogh the k: nekem meg kwldeneýe [...] Ennekem Nagh zwksegem wagion Rea, Jm mast Jsmege menj kelchegegem wagion szolgajmra es egjeb zwksegemre” (115).

4. A hétköznapi élet kisebb-nagyobb eseményeit megörökítő misszilisek kiváló forrásai a magyarországi gyümölcskultúra bemutatásának. Gyümölcsnevek, termesztési eljárások, fogyasztási szokások rajzolódnak ki a levelekből. Nyelvészeti, művelődéstörténeti érdekességekre bukkanhat az olvasó, miközben betekintést nyer a 16. század hétköznapijaiba.

A hivatkozott irodalom

- ÉGETŐ MELINDA 1993. Az alföldi szőlőművelés és borkészítés története a középkortól a múlt század közepéig. Bp.
- KÁROLYI ÁRPÁD–SZALAY JÓZSEF 1882. Nádasy Tamás nádor családi levelezése. Bp.
- PACH ZSIGMOND PÁL (főszerk.) 1985. Magyarország története 1526–1686. Bp.
- RAPAICS RAYMUND 1932. A magyarság virágai. Királyi Magyar Természettudományi Társulat, Bp.
- RAPAICS RAYMUND 1940a. Magyar kertek. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp.
- RAPAICS RAYMUND 1940b. A magyar gyümölcs. Bp.
- TAKÁTS SÁNDOR 1915–1917. Rajzok a török világból. 1–3. Bp.
- TERBE ERIKA 2010. Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelei 1538–1575. Régi Magyar Levéltár 3. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp.